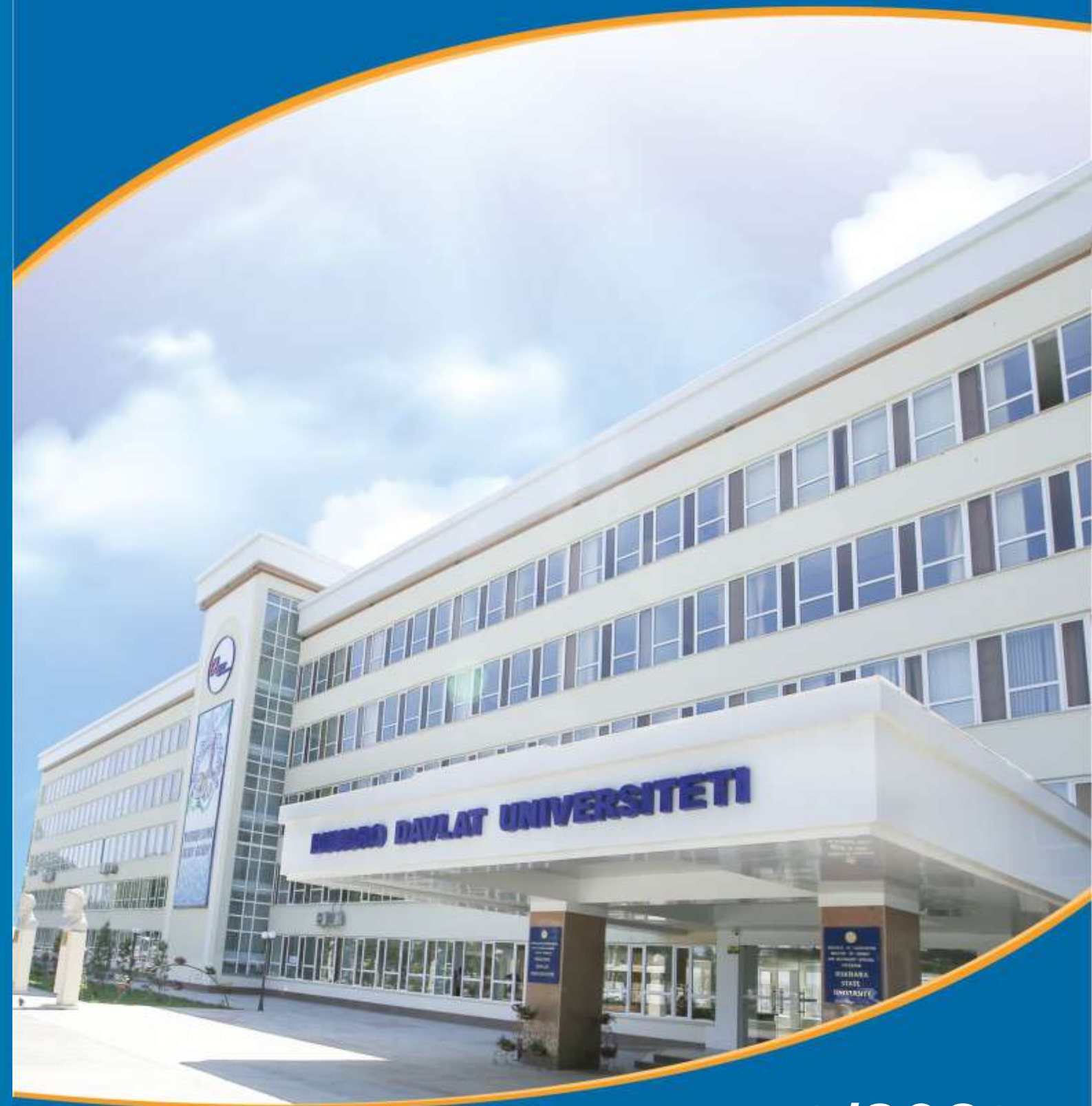

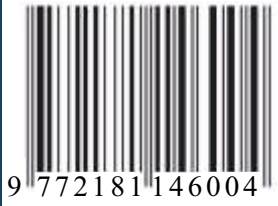
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

6/2023

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

6/2023

<https://buxdu.uz>

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 6, iyul

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruruy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liq Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

Ergasheva G.B.	Features of formation of lexicon related to profession in English and Uzbek languages	93
Radjabova D.A.	Ingliz va O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarida mineralogik birliklarning mentallik xususiyatlari	98
Tursunov M.M., Rahmatullayeva A.T.	Ingliz va O'zbek lingvomadaniyatida mehnatkashlik va yalqovlik konseptlarini ifodalash yo'llari	105
Zikrillayev G'.N., Safarov F.S., Ro'ziyev Y.B.	Falsafiy tilshunoslik va metodologiya	110
Umarova N.R., Tojiboyeva M.Sh.	Ingliz va o'zbek tillarida "donolik" konsepti bilan bog'liq antropomorfik belgilar	121
Ибрагимова Н.А.	Инглиз ва ўзбек тилларида аутентик матнларнинг шаклланиш тамойиллари	126
Шарипова М.К.	Лексические и грамматические особенности аббревиатур в русских и узбекских СМИ: аспекты стандартизации и нормативности	130
Boltayeva N.R.	Siyosiy nutq – siyosiy diskurs shakli sifatida	138
Jalilzada A.M.	Typology and classification of abbreviations	143
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Xodjayeva D., Bozorova X.B.	Jeyn Ostinning "G'urur va andisha" asarida ayol obrazining tasvirlanishi	151
Elboyeva M.B.	Jek London va Murod Muhammad Do'st hikoyalarida shaxs va jamiyat munosabatlarining psixologik tasviri	156
Mardanov R.G'.	O'zbek mumtoz she'riyatida obrazlar talqinining ilmiy o'rganilishi	160
Qobilova A.A.	Anvar Obidjonning yumoristik she'rlarida an'ana va takomil	166
Yaxshiyeva Z.R.	O'zbek adabiyotida Amir Temur va Temuriylar obrazi talqinlari	171
Yunusova G.R.	Yo'l xronotopining badiiy poetikasi va o'ziga xos xususiyatlari	177
Касимова Р.Р.	Таржима жараёнини тадқиқ этиш	181
Komiljonova K.G'.	Erkin Vohidov lirikasida tashxis san'atining qo'llanilishi	187
Muxammadova M.M.	Muhammad Shayboniy Nisoriy talqinida	192
Ashurova G.N.	Mustaqillik davri dramalarida Alisher Navoiy shaxsiy hayotining talqinlari	197

ТАРЖИМА ЖАРАЁНИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ

Касимова Раъно Раҳматуллоевна,

Бухоро давлат университети

Инглиз адабиётишунослиги кафедраси доценти,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

r.r.kasimova@buxdu.uz

Аннотация. Мақола дескриптив таржимашуносликнинг учта йўналишидан бири бўлмиш таржима жараёни тадқиқига бағишланган бўлиб, унда мазкур йўналишнинг келиб чиқиш асослари, танқидий ва таҳлилий фикр-мулоҳазалар ёритиб берилган. Шунингдек, таржима жараёни тадқиқи таржимон ментал ҳолатлари, хатти-ҳаракатларини тушуниш, қарор қабул қилиш ва муаммоларни бартараф этиш билан боғлиқ масалаларни қамраб олиши, ўзига хос кўникмаларнинг ривожлантирилишини талаб этувчи мураккаб фаолият эканлиги хусусида фикр юритилган.

Калим сўзлар: дескриптив таржимашунослик, таржима матни таҳлили, таржима жараёни таҳлили, таржимонлик вазифалари таҳлили, фикрни эркин баён этиш протоколлари.

ИЗУЧЕНИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Аннотация. Статья посвящена изучению переводческого процесса, являющегося одним из трёх направлений дескриптивного переводоведения, в котором освещаются истоки этого направления, негативные и позитивные мнения. Также считается, что изучение процесса перевода охватывает вопросы, связанные с пониманием психических состояний переводчика, поведения, принятия решений и решения проблем, и что это сложная деятельность, требующая развития определённых навыков.

Ключевые слова: дескриптивное переводоведение, анализ текста перевода, анализ процесса перевода, анализ переводческих задач, протоколы свободного выражения мнения.

TRANSLATION PROCESS RESEARCH

Abstract. The article is devoted to the study of translation process, which is one of the three directions of descriptive translation studies, in which the origins of this direction, critical and interpretative views are highlighted. Also, it is thought that the study of the translation process covers issues related to the comprehension of the translator's mental states, behavior, decision-making and problem solving, and that it is a complex activity that requires the development of specific skills.

Keywords: descriptive translation studies, analysis of the translation text, analysis of the translation process, analysis of translation tasks, thinking aloud protocols (free expression of opinion).

Кириш. Таржима жараёнининг тадқиқи (кейинги ўринларда ТЖТ (Translation Process Research – TPR)) Ж.Холмс таъкидлаган дескриптив ёхуд тасвирий таржимашунослик соҳасидаги “таржима матни таҳлили” (product oriented), “таржима жараёни таҳлили” (process oriented) ва “таржима бажарадиган вазифалар таҳлили” (function oriented) [1;34] йўналишларидан бири бўлиб, таржима жараёнида таржимон хатти-ҳаракатларини тушуниш, қарор қабул қилиш ва муаммоларни бартараф этиш мақсадида фойдаланиладиган ўзига хос кўникмаларни талаб этувчи мураккаб фаолият ҳисобланади. ТЖТга йўналтирилган бундай тадқиқотларда, асосан, таржимоннинг ментал ҳолатлари махсус ўрганилган.

ТЖТ ўтган асрнинг 80-йилларида кенг тарқалиб, таржимашунослар олимлар фикрни эркин баён этиш протоколлари (кейинги ўринларда ФЭБЭП (Think Aloud Protocols – TAPs)), бошқача айтганда, таржимонларнинг оғзаки ҳисоботларини йиғиб, улардан фойдаланишни бошлашган. А.Феррера, Ж.Швитер ва Д.Жил таъкидлашича, *The use of TAPs was “the first highly visible contribution of psychology to research into written translation”* [21;5], ФЭБЭПдан фойдаланиш психологиянинг ёзма таржима тадқиқи соҳасидаги илк аҳамиятга молик улушидир. Бундай протоколлардан Х.П.Крингс ва В.Лоршерлар таржима жараёнидаги муаммоли вазиятларни ўрганишда фойдаланишган. Бироқ Ф.Алвис ва Х.Албирлар фикрига кўра, ФЭБЭПлар экспериментал лойиҳаларнинг

тизимлаштирилмагани, аниқ мақсад қўйилмагани, кам сонли кейс-стадилар қўлланилгани боис кескин танқид остига олинган. 1990 йилларда компьютер дастурлари, видеоёзувлар, кузатув мосламалари каби комплекс маълумотларни йиғиш воситаларининг ривожланиши жараёнга йўналтирилган изланишлар кўламнинг кенгайиши, тадқиқот усулларини диверсификациялашга, янада аниқ маълумотларни тўплашга кенг йўл очиб берган.

Кўплаб таржимашунос олимлар ТЖТ хусусида ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришган. Жумладан, С.Хабшер-Девидсон фикрича, *“Traditions from cognitive, experimental, and individual difference psychology have thus begun to permeate the field of TPR and had an impact on its development, enabling researchers to study the translator’s ‘black box’ from a variety of new perspectives”*[19;30], психология когнитив, экспериментал, индивидуал жиҳатлар орқали ТЖТнинг таркибий қисмига айланиб, унинг ривожланишига таъсир кўрсатган, тадқиқотчиларга таржимоннинг “қора кутиси”, яъни онгида кечаётган ўй-фикрларни турли хил янги нуқтаи назардан ўрганишга имкон яратган.

Ш.Сафаровнинг “Таржимашуносликнинг когнитив асослари” номли монографиясида Д.Киралининг *“Таржима ижтимоий ва когнитив фаолият, таржимон учта ўзаро боғлиқ вазиятли контекстларнинг иштирокчиси, контекстларнинг биринчиси АТи, иккинчиси ТТи контекстлари бўлса, учинчиси ТФ (таржима фаолият)и кечадиган алоҳида контекстлигини, охириги дастлабки икки контекст оралигидан жой олишини, уни, ботиний ментал характерга эгаллиги туфайли, бевосита кузатиб бўлмастлигини, таржима жараёнининг когнитив (психоллингвистик) талқинида эса, таржимоннинг онги ахборотни яратувчи тизим қолипида қаралиб, таржима ‘лисоний ва нолисоний ахборотдан фойдаланган ҳолда назоратли ҳамда беихтиёр бажариладиган ҳаракатлар ҳамоҳанглиги ҳосиласи”*[1;80] деган фикрлари иқтибос келтирилиб, таржима когнитив жараён маҳсули бўлгани сабаб, таржима муаммоларининг ечимини излашда унинг кечимини таъминлайдиган ментал ҳодисалар таҳлили муҳим роль ўйнайди, дея муносабат билдирилади.

Демак, тадқиқ этилган назарий манбалар ва олимларнинг фикрига таянган ҳолда шуни айтиш мумкинки, таржима жараёни бир тилда яратилган асарни шунчаки иккинчи тилга кодлаштириш ёки алмаштириш бўлибгина қолмай, инсон тасаввур ва тушунчалари билан бевосита боғлиқ. Таржима жараёнида мутаржим бошидан ўтказган кечинмалар эса фақат унинг ўзигагина аён.

Асосий қисм. Йиллар давомида ТЖТ билан боғлиқ креативлик, таржимонлик компетенцияси, қатъиятлилиқ даражаси, таваккалчилик, тажриба, вақт танқислиги, метафора таржимаси юзасидан амалга оширилган изланишлар, бугунги кунга келиб, ташқи омилларнинг рухий жараёнларга таъсирини ички омиллар билан бирга ўрганишни тақозо этмоқда. Таржиманинг мустақил фаолият сифатида бундай кўриниш касб этиши тадқиқотларда янги тенденцияларни юзага келтиради. Ижтимоий-сиёсий муҳит, ҳамкасблар билан ўзаро муносабатлар бир томондан, таржима жараёнида юзага келадиган ҳиссиётлар, туйғулар сингари хусусиятларга, иккинчи томондан, таржимонлар психологиясини ўрганиш учун янги методологиялардан фойдаланишга бўлган қизиқишлар натижаси сифатида намоён бўлади.

Таржима жараёнида бир хил амалиёт бажарилса ҳам, ҳар бир таржимон психологик, ижтимоий, маданий ва биографик жиҳатдан ўзига хос услубга эга бўлади. Шунинг учун, таржимоннинг хулқ-атвори, китобхонга таъсири ёки мотивацияси жиҳатидан фарқланишини англаш мақсадида шахсий ва дифференциал психологияга мурожаат қилинади. Мутаржим характерини ўрганиш орқали унинг ўзига хос хусусияти, тажрибаси, ўзгаларга муносабати англашилади. Шунингдек, таржимон фаолиятини ўрганишга қаратилган ҳар қандай тадқиқотда ижодкор индивидуал хусусиятларининг таржимага таъсири кузатилади. Бундай вазиятларда таржимон ҳақидаги маълумотларни ўрганиш масалага ойдинлик киритиши мумкин.

Умуман олганда, ТЖТнинг ривожланиши, таржимон индивидуал хусусиятларини ўрганиш, таржимашуносликда эътибордан четда қолган масалаларни кенгроқ ёритишга имкон яратади. Психологик нуқтаи назардан интерпретаторлар шахсий хусусиятларини ўрганиш бўйича бир неча тадқиқотлар олиб борилган. Жумладан, 1974 йилларда Ж.Шайн “Эдуарднинг шахсий хусусиятлар жадвали”(кейинги ўринларда ЭШХЖ (the Edwards Personal Preference Schedule – EPPS)да кўрсатилган 15 мезон асосида сурдо-интерпретаторлар фаолиятини ўрганиб, уларни эътиборталаб, хатога йўл қўйишдан кўркмайдиган мустақил ва қатъиятли инсонлар, деган хулосага келади[16; 40].

Фикримизни Вашингтон университети профессори, психолог Аллен Л.Эдуард томонидан ишлаб чиқилган ЭШХЖ жадвалидаги 15 мезонга қаратиб, улардаги жиҳатларни таҳлил қилсак:

LITERARY CRITICISM

№	Мезонлар	Изоҳлар
1.	Муваффақият	Вазифаларни яхши бажариш зарурати
2.	Хушмуомалалик	Одатларга риоя қилиш ва бошқаларга ҳурмат кўрсатиш зарурати
3.	Тартиб	Яхши режалаштириш ва тартиблилик зарурати
4.	Намоён қилиш	Гуруҳ/жамоа диққат марказида бўлиш зарурати
5.	Эркинлик	Масъулият ва мажбуриятлардан холи бўлиш зарурати
6.	Аффиляция/ Муносабат	Дўстлик ва муносабатларни шакллантириш зарурати
7.	Интрацепция	Бошқаларнинг хатти-ҳаракати ва ҳис-туйғуларини таҳлили қилиш зарурати
8.	Кўллаб-қувватлаш	Кўллаб-қувватланиш ва эътибор қаратилиш зарурати
9.	Доминантлик	Лидерлик қилиш ва таъсир ўтказиш зарурати
10.	Деградация	Айбдорлик ҳиссини туйиш ва хатоларни тан олиш зарурати
11.	Ғамхўрлик	Бошқаларга ёрдам бериш зарурати
12.	Ўзгариш	Одатий тажрибалардан чекиниб, янги тажрибаларни излаш зарурати
13.	Қатъиятлилиқ	Топшириқларни бажариш зарурати
14.	Муносабат	Қарама-қарши жинс вакиллари билан муносабат
15.	Агрессивлик	Ўз фикрини билдириш ва бошқаларни танқид қилиш зарурати

Жадвалда келтирилган шахсий хусусиятларнинг 15 мезонидан атига 3 таси, яъни 4-, 5- ва 13- мезонлари сурдо-интерпретаторлар шахсиятида намоён бўлган.

1980 йилларда ҳам шахс хусусиятларини тадқиқ қилиш айнан мана шу йўналишда етакчилик қилган. Сурдо таржимонлик йўналишида тайёрланаётган талабалар шахсияти Ш.Вилкокс тадқиқотида “Катта бешлик” психометрик усуллари асосланган Майерс-Бригс тип индикаторлари (кейинги ўринларда МБТИ (Myers-Briggs Type Indicator (MBTI)) орқали тадқиқ этилган. Шунингдек, интерпретатор ва таржимонлар хусусиятларини қиёсий аспектда ўрганишга кенг аҳамият қаратилган.

Ж.Ҳендерсон 1984 йилда 65 нафар профессионал таржимон, 35 нафар конференция интерпретатори, 46 нафар талаба орасида Кэйтел яратган шахсиятнинг 16 омили сўровномаси (Sixteen Personality Factor Questionnaire (“the 16PF”)) ни ўтказиб, интроверт таржимонлар ва экстровеверт интерпретаторлар фикрлари / стереотиплари унинг маълумотларига мос келмаслигини, шунингдек, таржимонларнинг ҳиссиётларга берилувчанлиги, интерпретаторларнинг эса ҳиссий барқарорлигини аниқлаган [10; 240].

Н.Шведа-Николсон 2005 йилда стажёр интерпретаторлар шахсий хусусиятлари бўйича икки тадқиқотни амалга оширган ва МБТИнинг мулоҳаза юритувчи (Thinking types) лар типига кирувчи аёл таржимонлар сони анча юқори эканлигини асослаган. Шунингдек, ҳиссиётчан типлар умумий тенденцияларга зид тоифа, лекин шахсиз ва мантиқий таҳлилни афзал кўриш таржимонлик касби учун мақбуллигини таъкидлашади [17;109], деб айтади.

Сўнгги йилларда таржимон шахсиятига оид тадқиқотлар таржимон шахсий хусусиятларини, айниқса, талқин қилиш маҳоратини ўрганишга қаратилган[15;53-69]. А.Заннирато “идеал” таржимонни аниқлашда унинг шахсиятидан фойдаланиш мумкин бўлмаса-да, сўнгги йилларда бу соҳада, яъни таржимон шахсиятини ўрганишга қаратилган тадқиқотларга қизиқиш кучайганини тан олган [23;107-127]. К.Бонтемпо ва Ж.Непиер шахсият когнитив қобилият билан бирга талқин қилинса, таржимон муваффақиятини аниқлаш мумкинлигини таъкидлашган [5;36]. Улар ўз тадқиқотлари билан таржимон муваффақиятида шахсият муҳим аҳамият касб этиши, шундай шахсий хусусиятлар ва ҳиссий қобилиятлар мавжудки, уларни фақат малакали таржимонларгина ажрата олишини, ўзини ҳурмат қилиш ва невротизм, шунингдек, тажриба ошқоралиги ва виждонлилиқ таржимон компетенциясининг муҳим кўрсаткичлари ҳисобланишини кўрсатиб беришган. Ж.Л.Маккартни тажрибали таржимонлар қатъиятлилиги ва ишончлилиги билан ажралиб туришини аниқлаган [13;30]. А.Ҳилд эса сўзловчининг вербал хатти-ҳаракати синхрон таржимонлар эмоционал ҳолатига таъсир кўрсатиши ва улар ҳиссиётларини жиловлаб олишига тўғри келишини таъкидлаган. Олиманинг тадқиқоти мазкур соҳадаги қизиқарли ва жуда керакли ривожланиш ҳисобланади, чунки конференция таржимони, одатда, профессионал контекстда жуда катта эҳтимоллик билан шахсий ва ҳиссий иштирок тушунчаларини кўриб чиқади [11;128-149].

Охирги пайтларда шахсиятнинг эмпатия, стрессни бошқариш ва ҳиссий барқарорлик [14; 27-49] каби жиҳатларига эътибор қаратилмоқда. О.Ферманек таржимонлар тажрибасидан келиб чиқиб, бир тилдан иккинчи тилга ўзгартириш (code-switching), ўзлаштириш (borrowing) ва таржима қилиш (translating) таржимоннинг лингвистик фаолиятига таъсир ўтказишини ўрганган ҳамда таржимонларнинг терминология, ифода воситалари ва бошқа аспектларни қўллашига таъсир этадиган ўз лингвистик-эмоционал заҳираси мавжудлигини таъкидлаган. Юқоридаги фикрларга таянган ҳолда ҳиссиётлар муайян бир контекстни талқин қилишда муҳим аҳамият касб этади, деган хулосага келиш мумкин.

Таржимон шахсиятига илмий қизиқиш йиллар давомида чекланган бўлиб, бу соҳадаги дастлабки тадқиқотлар ТЖТи билан боғлиқлигини даъво ҳам қилмаган. Бугунги кунда эса ТЖТ орқали таржимон шахсиятини атрофлича ўрганишга қизиқиш тобора ортиб бормоқда ва бу ўз навбатида, таржимон шахсиятини янада чуқурроқ тадқиқ этишга имкон яратади.

С.Ҳабшер-Девидсон 2002-2007 йилларда МБТИ ва бошқа методологияларни қўллаб, 20 нафар таржимон шахсияти ва шахсиятнинг бадиий таржимага боғлиқлиги борасида изланишлар олиб борган. Ҳиссиёт ва интуициянинг бадиий таржима жараёнига ва ёш таржимонларнинг таржимонлик фаолиятига ижобий таъсир кўрсатгани, ТЖТида таржимон профилини тавсифлаш, индивидуал хусусиятлар ва таржимонлик қобилияти борасида маълум бир хулосаларга келиш заруратини пайдо қилгани, кундан кунга кўпайиб бораётган профессионал таржима компетенциялари рўйхати, жумладан, National Occupational Standards for Translation – Таржима бўйича миллий касбий стандартлар шахсий хусусиятлар тавсифини ҳам қамраб олгани ва бу профессионал таржима учун долзарблиги хусусида мулоҳазалар юритган.

Умуман олганда, таржимада шахсий жиҳатларни С.Ҳабшер-Девидсон, Э.Спренгер, К.Рейс, Л.Паул, Б.Виат каби олимлар тадқиқотларида кузатиш мумкин. С.Ҳабшер-Девидсон сўнгги йилларда аффектив омиллар таржима жараёни таҳлилларининг объектига айланди, деб таъкидласа, Э.Спренгер таржима танқиди типологияси устида илмий изланишларни амалга оширган. К.Рейс таржимонни назарий, иқтисодий, эстетик, ижтимоий, агрессив ва диний хусусиятларга эга шахс сифатида тасвирлаган. Таржимонлар хусусиятини назарий жиҳатдан тадқиқ этган Т.Барбони шахс хусусияти унинг муайян иш турига мос келишини таъминлайди [19;30], деб айтган. Шунингдек, Л.Паул ва Б.Виат мавжуд тадқиқотларга асосланиб, таржимонларнинг ҳаққонийлик ва очиқлик хусусиятлари ва таржима самарадорлиги ўртасидаги боғлиқликни ўрганишган. Таржима жараёни таҳлил этилган бундай тадқиқотларда ҳиссиёт муҳим роль ўйнаши ҳам таъкидланган. Бироқ таржимон психологияси, унинг таржима жараёни ва таржима матнига таъсири таржимашуносликда деярли ўрганилмаган.

Р.Яшкеллайн таржимадаги аффектив жараёнларни текшириб, таржимонлик иши ҳиссий ва шахсий омиллар билан ўзаро фарқланишини, фидойилик ва ғайратлилики каби ижобий ҳис-туйғулар таржима сифатини яхшилашга ҳисса қўшиши мумкинлигини таъкидлаган ҳамда маҳоратли таржимон АТ муаллифи ва ТТ китобхони ўртасида ўзаро муносабат ярата олади [12;224], деган хулосага келган. Г.Хансен таржимоннинг муайян бир қарорга келишида унинг ҳиссиётлари ва тажрибалари таржимага таъсир этади, таржима қилиш ва матнни сўзлар орқали ифодалашда тасвирлар, ҳиссиётлар ва олдинги тажрибалар онгсиз равишда фаоллашиб, муҳим қарорларга ўз таъсирини ўтказишини [9;516] таъкидлайди.

Б.Диву матн устида ишлашда идрок ва ҳиссиётнинг ўзаро муносабатини ўрганган ҳамда таржима қилинаётган АТ матни таржимонга турлича таъсир ўтказиши мумкинлигини уқтирган. Унинг фикрича, салбий ҳиссиётлар онгсиз равишда бир зумда ривожланиб, когнитив қобилиятни пасайтириши, аксинча, ижобий ҳис-туйғулар диққатни жалб этиб, когнитив жараённи тезлаштириши ва креативликни ошириши мумкин [7;37].

С.Ҳабшер-Девидсон таржимашунослик соҳасида ҳиссиётларни инобатга олиш лозимлигини айтиб, таржимага мажбурият билан ёндашиш креативлик ва услубни ривожлантирса, ташвишланиш таржимада терминологиянинг аниқлиги ва изчиллигини оширади, деб таъкидлаган. Когнитив психологияда инсониятнинг шунчаки когнитив тизимдангина иборат эмаслиги, ҳиссиётлар ҳам унинг бир қисми эканлиги айтилади. Шунингдек, ҳиссиётлар когнитив психология ва когнитив таржимашунослик соҳаларининг ажралмас қисми бўлиб, улар алоҳида тадқиқот мавзуси бўлиши мумкин.

Кўриниб турибдики, сўнгги йилларда дескриптив таржимашуносликнинг таржима жараёни таҳлиliga боғлиқ бўлими тадқиқотчилар диққат-эътиборини тортиб келмоқда. Бунда, асосан, таржимонлик ишининг турли жиҳатлари, яъни АТини тушуниш, расмийлаштириш ёки ҳужжатлаштириш қобилияти, таржимадан қониқиш, ТТ китобхонига йўналтирилганлиги ва унга

таъсири масалалари инobatга олинади. Таржимон ҳиссиётлари АТ матнининг идрок этилиши, ТТ матнининг яратилиши ҳамда ТТ матнининг қабул қилинишига таъсир этади. Таржима стратегиялари ҳам реципиентга турли хил ҳиссий таъсир кўрсатиши мумкин.

Бугунги кундаги маданиятлараро мулоқотда ўз фикрини, ҳиссиётларини бошқа бир кишига етказиш муҳим бўлса, таржимон учун фикрини баён этиш маҳорат ҳисобланади. Таржимада тўғри қабул қилиш қисман бўлса-да, ҳиссиётларга боғлиқ бўлиб, мутаржим миясига компьютер сифатида қарашдан кўра таржимоннинг идрок этиш хусусиятларига аҳамият қаратиш лозим.

Ҳиссиётлар бадиий таржимада янада аниқ кўриниши мумкин, чунки бунда таржима жараёнининг таъсири ва роли ўрганилади. Бадиий таржима маданиятлар ва тиллараро нозик ҳиссий муносабатлар ўрнатишда кўприк вазифасини ўтайди. Ж.Андерсон [2;172] таъкидлаганидек, таржиманинг бошқа турларига, жумладан, техник таржимага нисбатан бадиий таржимада АТ матнини ўқиб, идрок этиш ва қарор қабул қилишга кўпроқ аҳамият қаратилади.

М.Ф.Моррис таржимонни *“a skilful agent who pulls the strings of the text and the emotional chords of the readers in order to create a connection between the audience and the (invisible) author”*[7;73], китобхон ва муаллиф ўртасида алоқа ўрнатиш учун матн сатрлари ва ўқувчининг ҳиссий торларини тортадиган малакали агент, деб таърифлайди. Демак, таржимон ТТни таржима тили китобхонига етказиб берибгина қўймай, унинг таъсирини, идрок этиш масалаларини ҳам инobatга олиши керак.

Ш.Сафаровнинг монографиясида “Робин Сеттон, таржиманинг прагматик меъёрлари ҳақида гапираётиб, турли манбалар билан боғлиқ когнитив структуралар “эски ва янги ахборотнинг қоришуви ҳосиласи” эканлигини ва бу ҳосила, маҳсулот эндиликда ҳеч жиҳатдан “аслият нутқиға” эмас, балки “мўлжалдаги нутққа” (target speech) тегишли бўлишини қайд этади”, деган фикрлар келтирилиб, менимча, ушбу фикр таржима фаолиятига умумий маънода оиддир, деган хулоса қилинган [1;88].

Таржимашунос В.Вилс таржимани билимга асосланган фаолият тури эканлигини, билимнинг жамланиши схемалилигини, тўпланган билим таржима амалиётида энг мақбул вариантни танлаш учун имконият яратишини, танлов жараёни муаммолар ечимини излаш фаолияти билан боғлиқлигини, муаммо ечимини топиш узоқ ва яқин хотирага мурожаат қилишга ундашини айтиб, ечимни топиш жараёни, муаммоларни ажратиш, муаммолар тавсифи, керакли маълумотни излаш ва жалб қилиш, муаммони ечиш стратегиясини белгилаш, ечимни танлаш, ечимни баҳолаш сингари босқичлардан иборатлигини санаб ўтади.

Ҳар бир мутаржим ўзининг дунёқараши ва тафаккурига асосланиб, қарор қабул қилади. В.Вилс ва Ш.Сафаровларнинг назарий қарашларига таянган ҳолда маънони тушуниш ва қайта ифодалашнинг когнитив босқичлари мавжудлигини, ахборотни хотирада сақлашнинг муҳимлигини, жараённинг лисоний ва нолисоний элементлар яқдиллигида таъминланадиган динамик табиатини, жараённинг ночизиқ йўналишда кечишини, унинг матннинг бир текис тараққиётига бўйинсунмаслигини, автоматик ва оқилона, назоратли ва назоратсиз ҳаракатларнинг фаоллашувини, таржима беихтиёр ва назоратли бажариладиган ҳаракатлар замирида яратиладиган ахборот манбаларини танлашини, жараённинг маҳсул стратегиялар асосида, муаммолар ечимини излаш ва қарор қилиш ҳаракатлари фаоллигида кечишини [1;90] таржима жарёни когнитив тамойилларини татбиқ этишдаги аҳамиятли хусусиятлар, деб ҳисоблаймиз.

Хулоса. Умуман олганда, таҳлилга тортилган назарий манбалар асосида шуни таъкидлаш мумкинки, таржима жараёни таржимон хатти-ҳаракатларини тушуниш, қарор қабул қилиш ва муаммоларни бартараф этиш мақсадида фойдаланиладиган ўзига хос кўникмаларни талаб этувчи мураккаб фаолиятдир. ТЖТига йўналтирилган бундай тадқиқотларда, асосан, таржимоннинг ментал ҳолатлари маҳсул ўрганилган. ТЖТ ўтган XX асрнинг 80-йилларида такомиллаша бошланиб, ФЭБЭПлар психологиянинг ёзма таржима тадқиқи соҳасидаги илк уринишларни намоён этган. Таржимон психологиясига оид тадқиқотларнинг айримларида таржимон шахсияти, баъзиларида эса таржимон ҳиссиётлари ва таржима жараёни когнитив тамойиллари тадқиқ қилинган. Таржима жараёни орқали бир хил фаолият назарда тутилса-да, ҳар бир мутаржим психологик, ижтимоий, маданий ва биографик жиҳатдан ўзига хос услубга эга. Таржимон хулқ-атвори, реципиентга мотивация беришини англаш мақсадида шахсий ва дифференциал психологияга мурожаат этилган. Мутаржим характерини ўрганиш орқали унинг ўзига хос хусусияти, тажрибаси, ўзгаларга муносабати англашилади. Таржимон фаолиятини ўрганишга қаратилган ҳар қандай тадқиқотда ижодкор индивидуал хусусиятларининг таржимага таъсири кузатилади. Бундай вазиятларда таржимон ҳақидаги маълумотларни ўрганиш масалага оидлик киритади. Шахсий хусусиятлар 15 мезони, шахсиятни

кўрсатувчи “катта бешлик” тип индикаторлари, шахсиятнинг 16 омили қиёсланиши натижасида таржимон шахсиятида ўзини намоён қилиш, эркинлик, қатъиятлилиқ хусусиятлари умумийлик касб этиб, таржима жараёнида устунлик қилган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Сафаров Ш.С. *Таржимашуносликнинг когнитив асослари. Монография.*– Тошкент: “Наврўз”нашриёти, 2019. – 300 б.
2. Anderson J. *The Double Agent: Aspects of Literary Translator Affect as Revealed in Fictional Work by Translators. Linguistica Antverpiensa № 4, 2005. – pp.171-182.*
3. Bontempo K., Jemina N. *Evaluating Emotional Stability as a Predictor of Interpreter Competence and Aptitude for Interpreting. Interpreting № 13(1), 2011. – pp. 85-105.*
4. Bontempo K., Karen M. *In our Hands: Educating Healthcare Interpreters, edited by Laurie S. and Karen M. – Washington DC: Gallaudet University Press, 2012. – pp. 105–130.*
5. Bontempo K., Jemina N., Laurence H., Vicki B. *Does Personality Matter? An International Study of Sign Language Interpreter Disposition. Translation & Interpreting №6 (1), 2014. – pp. 23-46.*
6. Davou B. *Interaction of Emotion and Cognition in the Processing of Textual Material. Meta: Translator’s Journal №52 (1), 2007. – pp. 37-47.*
7. Feltrin-Morris M. *“The Art Concealed”. Translation and Literary Studies: Homage to Marilyn Gaddis Rose, edited by M.Feltrin-Morris, D.Folaron, M.C.Guzman. – Manchester and Kinderhook: St. Jerome Publishing, 2012. – pp. 69-76.*
8. Furmanek O. *Emotions and Language Choices in Multilingual Discourse. – Krakow: Księgarnia Akademicka, 2005. – P.59.*
9. Hansen G. *Experience and Emotion in Empirical Translation Research with Think-Aloud and Retrospection. Meta: Translators’ Journal № 50(2), 2005. – pp. 511-521.*
10. Henderson J. *Personality and the Linguist: a Comparison of the Personality Profiles of Professional Translators and Conference Interpreters. Dissertation. – University of Bradford, 1984. – 240 p.*
11. Hild A. *The Role of Self-Regulatory Processes in the Development of Interpreting Expertise. In Special Issue of Translation and Interpreting Studies № 9(1), 2014. – pp. 128–149.*
12. Jaaskelainen R. *Tapping the Process: An Explorative Study of the Cognitive and Affective Factors Involved in Translating, 1999. – pp.191-198.*
13. McCartney J.L. *Is Grit the ‘X-factor’ for Interpreters Leaving the Profession. Translation & Interpreting №8(1), 2016. – pp. 30.*
14. Merlini R. *‘Empathy’: A ‘Zone of Uncertainty’ in Mediated Healthcare Practice. The Journal of Intercultural Mediation and Communication №8, 2015. – pp. 27-49.*
15. Rosiers A., June E., Daniel B. *A Story of Attitudes and Aptitudes? Investigating Individual Difference Variables within the Context of Interpreting. Interpreting №13(1), 2011. – pp. 53-69.*
16. Schein J.D. *Personality Characteristics Associated with Interpreter Proficiency. Journal of the American Deafness and Rehabilitation Association №7(3), 1974. – pp. 33 - 43.*
17. Schweda-Nicholson N. *“Personality Characteristics of Interpreter Trainees: The Myers-Briggs Type Indicator (MBTI)”. The Interpreters’ Newsletter №13, 2005a. – pp. 109-142.*
18. Schweda-Nicholson N. *What Makes a Good Interpreter? A Study of Interpreter Trainees’ Personality Traits. №7(2), 2005 b. – pp.61-100. <https://www.sis.gov.uk/language-specialist.html>*
19. Séverine Hubscher-Davidson. *Translation and Emotion / A Psychological Perspective. Taylor & Francis, 2018. – 235 p.*
20. Sherry Sh., Timarova S, Salaets H. *“Measurement of Cognitive and Personality Traits in Determining Aptitude of Spoken and Signed Language Interpreting Students”. – University of North Florida: Conference of Interpreter Trainers, 2008.*
21. *“The Position of Psycholinguistic and Cognitive Science in Translation and Interpreting: An Introduction”. In Psycholinguistic and Cognitive Inquiries into Translation and Interpreting. Edited by Ferreira A., W. Schwieter J., Gile D. – Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 2015. – pp.3-16.*
22. Wilcox Sh. *The Myers-Briggs Type Indicator: Personality Types of Sign Language Students. Journal of Interpretation №1(1), 1981. – 39-50.*
23. Zannirato A. *The Quest for ‘Perfection’ Multidisciplinary Reflections on Aptitude and Affect in Interpreter Selection and Training. The Interpreter and Translator Trainer № 7(1), 2013. – pp.107-127.*